

טעם ערגה מלוחה¹: תרבות לבנטינית של עיר עברית ראשונה

חיים פיירברג

ענת הלמן, אור וים הקיפוח: תרבות תל אביבית בתקופת המנדט, הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה, חיפה, תשס"ח, 343 עמודים.

עיר, כפי שרבים מאתנו תופסים בחושינו, היא מקום שבו אנשים רבים מתגודדים בשטח מוגדר, פועלים בתחומים שונים – כלכליים, פוליטיים, חברתיים ותרבותיים – ונחשפים לגירויים רבים. במאה התשע-עשרה נתפסו הערים הראשיות כמוקדים של כאוס מאיים וכפרי באושים של המודרניות. הכוונה הייתה לנהירה הגדולה מן הכפר אל העיר, לגידול המואץ של ערי התעשייה, ליצירתם של פרברי העוני (סְלֵמס), לצפיפות הרבה ולתחושת הניכור והזרות בין התושבים. בעיר המודרנית של מפנה המאה העשרים אבדה האינטראקציה האינטימית בינה לבין תושביה, תכונה שאפיינה לכאורה את ערי המדינה ההלניות ואת הערים האירופיות בימי הביניים. אפשר לסכם את הפתרונות השונים שהוצעו למכלול הבעיות של העיר המודרנית כניסיון להגביל את גידולה של העיר ולשלוט על התפתחותה, ובכך להחזיר את הממד האינטימי שבקשר שבין התושב/אזרח למקום. 'עיר הגנים' של אבנעזר הווארד (Howard) הייתה רק אחד הפתרונות שהוצעו להחזרת העיר לתושביה. עם זאת התברר שהעיר המודרנית, שהלכה וגדלה בממד הפיזי, אינה עומדת להיעלם, ובמידה רבה הופכת לנורמה ולמוקד משיכה מתמיד למהגרים נוספים. הסוגיה שעמדה כעת על הפרק הייתה להסביר את הפרדוקס שבו אנשים נמשכים למקום שנוגד לכאורה את האינטרסים שלהם כבני תרבות. גאורג זימל (Simmel) גרס שהעיר הגדולה חושפת את תושביה לגירויים רבים בתחומים מגוונים ואנשיה מתוחכמים יותר מאלה הגרים בערים קטנות או באזורים כפריים. מערכת הגירויים שלה הם חשופים משפיעה

1 מילות ההמשך לכותרת הספר, מתוך שירה של לאה גולדברג: 'אז היה לה'.

ישירות על כושר היצירה של אורחי העיר ודוחקת בהם להפיק מעצמם את המיטב. הניכור שעליו הצביעו אחרים כמאפיין שלילי של העיר הגדולה היה עבור זימל אמצעי הגנה המאפשר לפרט בעיר להגדיר את הרשתות החברתיות שאליהן הוא מעוניין להיחשף באופן אקטיבי ובהן לקחת חלק.

שניות זאת של היחס בין האינטימי לבין הציבורי; בין רצון להגביל את גודל המקום לבין רצון לפרוץ גבולות ולהגדילו כתנאי לקיום ציביליזציה עברית עצמאית, בעלת מאפיינים אירופיים במרחב אוריינטלי, מרכז להתיישבות היהודית כולה בארץ ישראל, ליוותה את תל-אביב מראשיתה. השכונה שנוסדה ב-1909 ליד יפו הייתה מצומצמת בהיקפה הפיזי ומוגבלת בעצמאותה הפוליטית, אך פורחת באוויר, כבר מראשיתה, מבחינת הדימוי העצמי שלה. היו שביקשו לשמרה כפרבר 'גנים', כמרחב מגורים מופרד ומוגבל מהלבנט, אך רוב פרנסיה ביקשו להעתיק אליה את מרכז החיים האזרחיים והפוליטיים של יהודי יפו ושל ארץ ישראל. תל-אביב הייתה המטרופולין של היהודים בגירסה של ראשית המאה העשרים.

ספרה של ענת הלמן, עיר וים הקיפוח, 'עוסק', כדבריה, 'בשחזור, בתיאור ובפענוח של ראשית התרבות התל-אביבית' (עמ' 13), ובעיקר 'בחיי היום-יום שהתגבשו בעיר' בשנות השלושים. הלמן בחרה לא לעסוק בתרבות ה'גבוהה', באותו 'תחום מצומצם של פסגת היצירה האינטלקטואלית והאסתטית', אף על פי שבתל-אביב נוצרה רובה של היצירה העברית בארץ ישראל בתקופת המנדט. התמקדות בחיי היום-יום ובעיקר בהתרחשות במרחב הציבורי היא לגיטימית לגמרי; מבחינה זאת תרומתה של הלמן היא מהותית ואף ראשונית. מה גם שלכאורה התרבות הגבוהה שנוצרה ביישוב היהודי בתקופת המנדט זכתה לכיסוי מקיף בשנים האחרונות.² אך התעלמות מפירות התרבות שהייתה ל'נורמה [...] (ועוצבה) על ידי קבוצה מצומצמת של נכבדים מתמחי תרבות' (עמ' 13), מחמיצה את האפשרות – שאינה מכוסה במחקר הקיים – לחשוף פן מהותי שקיים אולי רק בעיר ראשית ושייך לתרבות בחיי היום-יום. על דיון כזה לעסוק בייחודה של החברה התל-אביבית ובארגונה ובבחינת האטמוספירה הספציפית שלה, שאפשרו יצירה תרבותית מגוונת, ובה גם את מיטב היצירה בעברית, אך בעיקר אפשרו את הטמעתה בלבבות. במקרים רבים אותם יוצרים היו שותפים הן לפסגת היצירה האינטלקטואלית והן לתוצרי תרבות פופולריים שהשתלבו בתרבות הרחוב המקומית, ואותו קהל יעד עירוני צרך את כל מגוון היציע התרבות בעיר (דבר שגם הלמן לא יכלה להתעלם ממנו במחקרה).

תל-אביב, שאת אורחות חייה, את הקצב המיוחד ואת הסתירות הטבועות בה ביקשה ענת הלמן לשחזר, היא נטולת גבולות גאוגרפים ברורים, בוודאי אינה מקיפה את כלל ההתיישבות היהודית במרחב זה באותן שנים וכמעט אינה משתנה עם הזמן. גבולות ההתרחשות העירונית הערטילאיים והמוגבלים נלמדים בספרה של הלמן רק מקריאה

2 זהר שביט (עורכת ומחברת ראשית), בנייתה של תרבות עברית בארץ ישראל, ירושלים תשנ"ט.

מדוקדקת: האזור המכונה 'לב תל-אביב' והדאון-טאון שלה במורד רחוב אלנבי ושפת הים. העיר המוצגת בספר היא מקום סטטי, והדבר ניכר גם מהשימוש ההרמוניסטי במקורות. על מנת לבסס את תיאוריה ולחלץ לכאורה דגמי התנהגות של תושביה ופרנסיה, מוותרת הלמן לא אחת על הכרונולוגיה של המקורות העומדים לרשותה בבחינת אין מוקדם ואין מאוחר בקורות החברה העירונית.

אולם בשנים בהן עוסק הספר אירעו כמה וכמה אירועים משמעותיים שכל אחד מהם, ובוודאי השילוב ביניהם, מחייב דיון מעמיק בשינויים שעברה החברה העירונית ותרבותה, הן זאת ה'גבוהה' והן זאת המתגלמת במרחב הציבורי. בשני העשורים שבהם עוסק הספר חווה המרחב העירוני, בין השאר, שלשה גלי הגירה (העלייה השלישית, הרביעית והחמישית). בכל אחד מהם גדלה תל-אביב באופן משמעותי. בשנים 1933-1936 לברן גדלה אוכלוסיית העיר פי שלושה ויותר מ-42,000 לכ-140,000 נפש. כמות המהגרים החדשים עלתה עשרות מונים על מספר התושבים הוותיקים, וגם אלה חלקם היו מהגרים בעלי ותק של כשלוש עד ארבע שנים בלבד. לאלה התווספה גם הגירה פנימית, כאשר העיר הפכה ליעד משיכה לאוכלוסיות חלשות מבחינה כלכלית. כל גל הגירה הביא עמו מאפיינים ייחודיים וכמויות הולכות וגדלות של אמצעים פיננסיים שהשפיעו לא רק על עיצוב המרחב הציבורי אלא גם על עיצוב התרבות וצריכת תוצריה המגוונים בחיי היום-יום. כל גל הגירה הגדיל את הגיוון האנושי בעיר ויצר – כך ניתן לשער או לפחות להניח לצורכי מחקר – בידול מסוגים שונים, לפחות בטווח הקצר, במרחב התרבותי העירוני.

הגידול המתמיד והמהיר במספר התושבים חייב גם את התרחבותה הפיזית של העיר, בדרך כלל צפונה לכיוון הירקון, שם היו עתודות הקרקע לבנייה, אך גם דרומה, מחוץ לשטח השיפוט העירוני אך באינטראקציה עם העיר ועם אורחות חייה. באופן כזה הואצה גם התבדלות פיזית בתוך העיר, כאשר האוכלוסייה המבוססת כלכלית בנתה את חייה באזורים החדשים ואילו מרכז העיר ודרומה, בתפר עם יפו, הפכו לאבן שואבת לאוכלוסייה חלשה יותר. ההגירה לתל-אביב של אוכלוסייה חלשה יצרה – והגדילה כל העת – פרברי מצוקה, שרוב תושביהם היו בני ערות המזרח. אלה היוו כבר בשנות השלושים כרבע מכלל האוכלוסייה במרחב העירוני של תל-אביב. חלק ניכר משכונות אלה שימש אזור מפגש עם אוכלוסייה ערבית, גם כאשר מרכז העיר יפו הלך ונסגר בפני יהודים בשנות השלושים. לתהליכם אלה כמעט ואין ביטוי בספר.

מכל האמור לעיל ברור שהניסיון לשחזר את חיי היום-יום בעיר ואת התרבות העירונית במרחב הציבורי על ידי הקפאת הזמן, המרחב והקונטקסט לטובת יצירת 'דגמים' (אודפוסים השבים ומופיעים בצורות שונות בכל התחומים) (עמ' 18), הוא בעייתי מאוד. הנחת המחקר של הלמן 'ש[ה]תקופה שבין מלחמות העולם היא מבחינות אחדות רצף אחד' מבחינה עירונית ומבחינה חברתית ותרבותית ורק מלחמת העולם השנייה שינתה את התנאים ביישוב בכלל ובתל-אביב בפרט, אין לה על מה לסמוך. היא מגייסת את החלוקה המסוימת הזאת לתקופות כדי להסביר מדוע בחרה להתרכז בשנים אלה בלבד.

בפועל היא הנותנת מדוע צריך – בעיקר כאשר בוחנים חברה קטנה, דינמית ומרובדת כמו החברה העירונית בתל-אביב בשנים המדוברות, ומבקשים לאפיין את התנהגותה במרחב (או בעצם בתת-מרחבים) הציבורי – להתייחס לכל נופך ולכל אספקט חברתי. מה גם שמבחינת היישוב היהודי השינויים והתהליכים החברתיים והכלכליים בשנות המחקר לא היו מינוריים כלל.

הקריאה בספר הותירה בי מועקה – למרות השפה העשירה והניסוחים הקולחים – נוכח עומס הפרטים המרכיבים כל נושא. תיאור דחוס זה שם המשחק. ייתכן שהלמן ביקשה להציג בכך את 'מורכבותה' של עיר, וייתכן שיש כאן ניסיון להצהיר שהעיר החדשה היא בעצם שלוחה או שעתוק של רובעי היהודים הצפופים והדחוסים בערים במזרח אירופה ובמרכזה, מקום מוצאם של רבים מתושבי תל-אביב. הטכניקה שנבחרה יוצרת תחושה שהלמן החליטה להוכיח בכל מחיר, שלפחות במרחב הציבורי אין מדובר ב'עיר פלאות' או בכל סופרלטיב אחר שבו עוטר העיר. התנהגות הפרטים במרחב הציבורי העירוני מוכיחה, אליבא דהלמן, שניסיונם של פרנסי העיר ליצור דבר מה חדש וייחודי נכשל – למרות איים של מודרניות, בעיקר במישור הטכנולוגי ולמרות ההצהרות הרמות של אוהדיה – ותל-אביב, למרות כל המאמצים, לא הייתה בבחינת מאור לאוריינט כי אם התגלמות של האוריינט כמושג גנאי. ובלשונה, אף על פי [ש]קברניטי תל-אביב ביקשו לעצב כרך מודרני, שונה באופן מובהק מהשטל המזרח אירופאי ומהעיר הלוונטינית [...] [הרי] בתחומים שונים נפער פער בין היומרות והכוונות [...] לעצב עיר על פי הדגם המערבי המודרני, לבין אחרים ממאפייניה של תל-אביב בפועל' (עמ' 238).

ובכל זאת, עומס הפרטים והקפאת הזמן והמרחב – הגם שהם מקשים על הבנת הדינמיקה של ההתפתחות העירונית ושל השינויים שהתחוללו בעיר בשנות העשרים והשלושים, וכפועל יוצא פוגעים ביכולתנו להקיש מסקנות לגבי התהליכים החברתיים המורכבים, ולגבי מגוון קבוצות האוכלוסייה בעיר והפילוח התרבותי שלהן – מאפשרים להסיק מסקנה כוללת אחת: תושבי תל-אביב בתקופת המנדט היו בני אדם נורמלים שהתנהגו כפי שמצופה מבני אדם בכל עיר דינמית בכל מקום בעולם; דהיינו באופן מורכב מאוד. בזאת אני רואה את החשיבות העיקרית של מחקר זה. הדיון בחברה בתקופת המנדט, וגם בעיר כמו תל-אביב (ולא רק בהתיישבות החקלאית), לוקה פעמים רבות ברומנטיזציה של העבר, באידאליזציה של עיצוב המרחב העירוני ובהתייחסות משטחת כלפי בני התקופה ואורחות חייהם. הדיון בראשיתה של תל-אביב נוכס במשך שנים רבות על ידי מספרי סיפורים שהולידו עיר מקצף גל וחול ים ובהשתתפות אנשים גדולים מהחיים. מגמה זאת של תיאור העבר משתנה בשנים האחרונות,³ ומחקרה של ענת הלמן,

3 ראו, יעקב שביט וגרעון ביגר, ההיסטוריה של תל-אביב: משכונות לעיר (1909-1936), תל-אביב 2001; יעקב שביט, גרעון ביגר וחיים פיירברג, ההיסטוריה של תל-אביב: מעיר מדינה לעיר במדינה (1936-1952), תל-אביב 2007; יעקב שביט וגרעון ביגר, ההיסטוריה של תל-אביב: עיר מטרופולין (1974-1993), תל-אביב 2001; מעוז עזריהו, תל-אביב העיר האמיתית, קריית שדה-בוקר 2005.

שפורסם כספר רק לאחרונה אך מתבסס על עבודת הדוקטור שלה משנת 2000, שהיה אולי המחקר הראשון שתיאר מצב עירוני מורכב, מהווה תרומה חשובה ומהותית.

בספר פרקים מספר, המהווים יותר אסופה של סמלים המשויכים על ידי המחברת לעיר בהקשר התל-אביבי מאשר תמות קוהרנטיות המייצגות תזה ברורה על תל-אביב. הלמן מגדירה עצמה כהיסטוריונית של תרבות, ופענוח סמלים רבים משתלב היטב בתחושה שביקשה להעביר בספרה: עיר היא יצור מורכב. יש שיטענו, ואני ביניהם, שלגיטימי בתנאים מסוימים (לדוגמה, תצוגה במוזאון) להציג את ההתרחשות העירונית כריבוי של אלמנטים ללא הייררכיה. אולם לא כך הוא במחקר זה, שבו לא ברור כלל אם השלם – התובנה העירונית המשוחזרת – עולה על חלקיו. הפרק הראשון, 'קווים בדיוקן העירוני', עוסק לדוגמה בנושאים הבאים: אקלקטיקה, באוהאוז וצריפים (דהיינו אדריכלות ומגורים); כבישים, מדרכות ומה שמתגלגל עליהם; אורות הכרך וגן השקמים; בין ניקיון רצוי ללכלוך מצוי; צילילים ורעשים, עבריים ולועזיים ועוד. הפרק השני, 'תהלוכות, תערוכות, שבתות וחגים', דן בין השאר בנושאים הבאים: כבוד למתים ולחיים: לוויית וקבלות פנים; תערוכות וירידים, פועלים ובורגנים; האומנם היה קרנבל פורים קרנבל? הפרק השלישי, 'תרבות הצריכה העירונית', דן בנושאים 'סחר מִכָּר: חנויות, שווקים ורוכלים', 'האתוס החלוצי מול האתוס ההדוניסטי'. הפרק הרביעי, 'צריכת בידור ופנאי', עוסק בין השאר בנושאים 'פעילויות פנאי לכל דורש', 'פלאז' אירופאי במזרח התיכון?', 'מול מסך הכסף: ראינוע וקולנוע' ועוד. בספר עוד שני פרקים שבהם נדון בהמשך.

כאמור, התיאורים הדחוסים, המקפאים את הזמן והמרחב לטובת גיבוש דגמים של התנהגות במרחב הציבורי, אינם תורמים בהכרח להבנת ההווה הדינמית העירונית. עם זאת הדיון בסמלים פרטניים והשימוש – גם אם באופן שגוי, לדעתי – במקורות מגוונים, חושפים את הקורא לאינפורמציה רבה על שהתרחש בתל-אביב בשנות העשרים והשלשים. אלא שהקורא נדרש למשנה זהירות. שיטת הדיון שבחרה הלמן – בעקבות עמדת התצפית של ה'תייר האנליטי' – הגם שתעניק בוודאי להדיוטות תחושה של שיטוט בלתי אמצעי (וקליל) בנבכי ההווה התל-אביבית, היא מטעה. כל אחד מהנושאים הרבים הנדונים בפרקי הספר מחייב ביקורת מדוקדקת והכרה אינטימית עם הקונטקסט ההיסטורי בתחומי עניין מגוונים. לעתים קרובות ויתרה הלמן על דיון מעמיק בנושאים בגלל בחירתה לעסוק בסמלים רבים כל כך, ולכן רמת הדיונים בספר אינה אחידה. במקרים רבים במקום לבחון את שורשי התופעות – דבר שהיה מחייב את הלמן לתור אחר סיבה ותוצאה – היא הסתפקה ברפרוף על התופעות ובדיווח עליהן בלבד. עקב כך קשה לקבל את מסקנותיה כפשוטן והיכולת לבקורן הופכת את הספר, שעל פניו מיועד לכל אדם, בעצם לעניין ליודעי ח"ן.

בספר קיימים פסקאות ומשפטים המבקשים לגזור את ההווה העירונית מתאוריות-על מתחומי החברה והתרבות ולהשעין את הדיון על בסיס מדעי לכאורה. לדוגמה: 'כדי לצמוח ולשגשג נזקקה תרבות הצריכה החדשה גם ל"אקלים מוסרי" שיתמוך בה. האתוס

הפרוטסטנטי של ישועה באמצעות איפוק והינזרות הומר בסוף המאה התשע עשרה באתוס תרפויטי חדש המדגיש מימוש עצמי בעולם הזה באמצעות צריכה למען בריאות גופנית ונפשית' וגומר (עמ' 103). על משפט זה ועל עוד רבים דומים לו, שלהם נזקה הלמן בעבודת הדוקטור – שם הם שולבו בקונטקסט נכון – אפשר היה לוותר בספר לגמרי. רצוי היה שהמודל העירוני יתפענח ויצוץ מעצמו מתוך דיון פרטני ויחידני.

אחד מתת-הפרקים הטובים והמגובשים שבספר הוא 'סחר מכר: חנויות, שווקים, רוכלים' (עמ' 104-117). תיאוריה המעניינים של הלמן מאפשרים 'לראות' את ההתרחשויות, 'לשמוע' את קריאות הסוחרים והרוכלים ו'להריח' את צחנת ערימות הזבל בשווקים ואת הלכלוך ברחובות. 'קצבים השליכו על הרצפה עצמות, ומוכרי הדגים השליכו דגים מעופשים. עופות נשחטו במקום, דמם התייבש על החול ונוצות התעופפו ברוח לבתים הסמוכים. בשוק התעופפו גם זבובים "לאין שיעור" [...] [ו]שרצו בו חולדות ועכברים רבים' (עמ' 108-109). בכך היא נאמנה ליעדה המקורי – לשחזר את ההתרחשות במרחב הציבורי. עם זאת, דיון מורכב יותר בחוויית המסחר יכול היה להאיר את המתרחש בעיר מזוויות שונות ולאפשר לקורא תובנות מורכבות בתחומים שונים: פוליטיקה עירונית ופוליטיקה ארצית (ובתקופת המנדט – מדיניות ממשלתית ומדיניות כלכלית וחברתית של המוסדות הלאומיים); סוגיות חברתיות, כגון עשירים עניים, הייררכיה חברתית, סוגיות אתניות-עדתיות, מדיניות כלכלית עירונית (חזון מול מציאות), סוגיות של תכנון ופיתוח, ועוד כהנה וכהנה. וגם אלה היו עדיין מתכנסים תחת הכנפיים הרחבות של מושג התרבות.

דיון כזה, אם היה עוקב גם אחר הכרונולוגיה של האירועים, היה מאפשר להבין את הדינמיקה של השינוי שהתחולל בתל-אביב בפרק זמן של עשרים שנה. לכל אלה אין כמעט זכר, בעיקר בגלל שיטת הדיון של הלמן, המדגישה יותר את המאפיינים החיצוניים של המסחר ברחובות העיר מאשר את המהות של תופעת המסחר. דהיינו, זו העיר שאני, ענת הלמן, קולטת בחושי תוך כדי שיטוט אינטלקטואלי בה, ואת התובנות האלה (ופרשנותן המוגבלת) אני מעבירה לך הקורא. אולם כאמור איכותו המיוחדת של פרק זה, שנוסף לספר ולא היה בעבודת המחקר המקורית, הוא בכך שלא ויתר גם על דיון בסוגיית המערב מול הלבנט ובעמדת העירייה כגורם מתווך בין זה לזה. הלמן מנצלת את הביקורת על התנהלות השווקים ועל אורחות הרוכלים הקיימת בכל חברה, ופולה את נימוקי המבקרים כדי להצביע על אחת מהתזות הסמויות (למחצה) בספר, שעליה עמדנו לעיל: תל-אביב לא הפכה, למרות מאמצי פרנסיה וקבוצות שונות באוכלוסייתה, בעיקר ה'יקים', שזוכים ממנה לסימפטיה רבתי, לעיר למערבית, מודרנית ומתקדמת (עמ' 116).

שני הפרקים האחרונים בספר, הפרק החמישי, 'תת תרבויות בעיר העברית הראשונה', והשישי, 'חברה אזרחית: מעורבות בעיר המתהווה', עוררו בי אי-נחת. הדיון החשוב והעקרוני בחברה האזרחית בארץ ישראל בכלל ובתל-אביב בפרט נדחק לשולי הספר. כך היה גם בעבודת הדוקטור. אם שם אפשר היה להבין זאת בשיקולי מצע מצד אחד

ובררישות מנחים מצד אחר, הרי שבספר שלפנינו היו המחברת, העורכים או ההוצאה לאור צריכים לקבל החלטה מודעת – לוותר על הכללתו בספר. נושא זה זכאי לקבל יריעה ומצע ראויים יותר, ובהרחבה ובהעמקה הנדרשים. גם הדיון בתת-התרבויות לוקה בחסר. הכללתו בסופו של הספר, כפי שנבחר לעשות במקור, גרע מהמחקר שהלמן פרשה בפנינו בספר זה. הדיון בתת-התרבויות שקול בעצם לכל שאר הדיון בספר. עיון נרחב בזרמים החברתיים השונים שפעלו בעיר ובשינויים שחלו בהם לאורך זמן, דיון מעמיק בבעיות אתניות, דיון – שחסר כמעט לגמרי – במאפייני החברה העירונית הכללית, חסרת הצבע או זיהוי פוליטי ספציפי ('יהודים סתם' בלשון התקופה), דיון במעגלים תרבותיים פוליטיים נוספים לצד תת התרבות הפועלית וכן הלאה, כל אלה כהקדמה לדיון הפרטני בסמלי תרבות, היו מוסיפים את העומק הנדרש לדיון בתרבות העירונית ובמידה רבה היו משחררים את הדיון של הלמן מממד הסטטיות שאליו נקלע. סמלי התרבות היו אז מובנים בממד חברתי דינמי, מתוך זווית הראייה והתובנות של בני התקופה, ולא רק כפרשנות של הלמן.

לסיכום, הלמן כמפענחת תופעות תרבותיות אינה מסתירה – גם אם אינה מצהירה על כך – את עמדת הצופה הפעילה, ולאורך כל הספר היא מעורבת וחותרת ניכר בתוצרי התצפית. ככלל, עמדתה של הלמן היא אנטי-בורגנית, אנטי-קפיטליסטית ואנטי-מימסרית (המימסד התל-אביבי האזרחי). היא בעד שכבות המצוקה (גם בורגנים יקים הנתפסים כלכודים בארץ זרה ומנוכרת) ומיעוטים אתניים. הדבר ניכר הן באמפטיה המוקרנת והן מהשפה שנבחרה לתיאור ההתרחשויות. אם מודעים לכך, הרי שמעורבות זו אינה בהכרח בעייתית, אלא הופכת את התיאורים של ההתרחשות התרבותית שבה עסקה לחיים ומעניינים יותר. אבל כפי שצינתי לעיל, הם דורשים ידע רב של הקורא כדי לא לקבל את פרשנותה כפשוטה. עם זאת, ולמרות השילוב המיותר של הז'רגון התיאורטי, זהו ספר קריא ומעניין, ספר שיש לו ערך מעבר לגבולות המקום והזמן שבהם הוא עוסק, ולמרות מגבלותיו אני ממליץ מאוד לכל חובב היסטוריה ותרבות ללומדו בעיון רב.

